

Wprowadzenie

Ostatnie lata przyniosły duże zainteresowanie tematyką kobiecą oraz zaobserwowano rozwój badań nad historią kobiet we wszystkich okresach dziejów. W rozważaniach zwrócono większą uwagę na kobiety jako grupę społeczną, analizowane są przejawy aktywności publicznej kobiet, wyodrębnione zostały pewne obszary życia nierozłącznie związane z kobietami, jak na przykład rodzina, macierzyństwo, sfera życia prywatnego, prace domowe, obyczaje, życie towarzyskie. Jest to dziedzina dość młoda, a początek nowoczesnych badań nad kobietami i ich miejscem w społeczeństwie jest związany z nauką francuską, w szczególności z pracami Georges'a Duby'ego i Filipa Ariesa. Za pionierkę badań nad przeszłością polskich kobiet można z pewnością uznać Łucję Charewiczową, która jest autorką rozprawy *Kobieta w dawnej Polsce do okresu rozbiorów*¹.

Nurt historii społecznej związanej z kobietami jest rozwijany bardzo intensywnie w Polsce od połowy lat dziewięćdziesiątych. Wiele problemów sprawiły kwestie terminologiczne. W latach siedemdziesiątych XX wieku wprowadzono do nauki pojęcie *gender*, czyli płci kulturowej, w odróżnieniu od pojęcia *sex* oznaczającego płęć biologiczną. W pojęciu *gender* mieści się więc przypisywany konkretnej płci przez społeczeństwo i kulturę zespół cech, stereotypów oraz zachowań. *Gender* stało się również przedmiotem interdyscyplinarnych studiów określanых mianem Women's Studies (studia kobiece, studia feministyczne, badanie problematyki kobiet)². Interdyscyplinarność feminologii powoduje, że problematyka kobieca jest analizowana w wielu dziedzinach, między innymi w socjologii, psychologii, filozofii, prawie, filologii polskiej, historii, pedagogice³. W historii pod względem treści do-

¹ Ł. Charewiczowa, *Kobieta w dawnej Polsce do okresu rozbiorów*, Poznań 2002 (wydanie oparte na druku z 1938 r.).

² A. Niewęglowska, *Drogi do wolności, czyli historia równouprawnienia kobiet*, „Wiadomości Historyczne” 2006, nr 4, s. 16-22; W. Kopaliński, *Encyklopedia „drugiej płci”*, Warszawa 2001.

³ M. von Tilbury, *Historia kobiet czy historia gender? Poststrukturalistyczne inspiracje w badaniach nad dziejami płci*, „Historyka” 2000, t. 30, s. 27-38; *Humanistyka i płęć I. Studia kobiece z psychologii, filozofii i historii*, red. J. Mikulska, E. Pakszys, Poznań 1995; *Humanistyka i płęć II. Kobiety w poznaniu naukowym wczoraj i dziś*, red. E. Pakszys, D. Sobczyńska, Poznań 1997; *Humanistyka i płęć III. Publiczna przestrzeń kobiet. Obrazy dawne i nowe*, red. E. Pakszys, W. Heller, Poznań

minują publikacje opisujące zmieniający się status kobiety w różnych epokach oraz konstrukcje polityczne, społeczne czy kulturowe narzucane kobietom⁴. Szczególnym wydawnictwem jest seria *Kobieta i...* będąca wynikiem badań zespołu historyków XIX i XX wieku⁵.

Podręczniki szkolne, będące końcowym etapem selekcji faktów dokonywanej przez autora, w badaniach naukowych związanych z dydaktyką ogólną oraz dydaktyką historii doczekały się obszernej literatury⁶. Jednakże dociekania poświęcone obecności kobiet w tych podręcznikach są stosunkowo nowym i nie do końca odkrytym obszarem. Rozważaniom poddawane są przede wszystkim podręczniki do nauczania początkowego oraz języka polskiego⁷, ale również historii. Problematyką tą zajęła się między innymi Ewa Nasalska⁸, Renata Siemieńska⁹, Janina Mazur¹⁰ oraz

1999; *Od kobiety do mężczyzny i z powrotem. Rozważania o płci w kulturze*, red. J. Brach-Czaina, Białystok 1997.

⁴ Zob. m.in. *Partnerka, matka, opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz 2000; *Niebem i sercem okryta. Studia historyczne dedykowane dr Jolancie Malinowskiej*, red. M. Malinowski, Toruń 2003; M. Bogucka, *Gorsza płeć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po XXI wiek*, Warszawa 2006.

⁵ *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku: zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1990; *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w.: zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1992; *Kobieta i świat polityki, cz. 1: Polska na tle porównawczym w XIX i początkach XX wieku: zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1994; *Kobieta i świat polityki, cz. 2: W niepodległej Polsce 1918-1939: zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1996; *Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim: zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1996; *Kobiety i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX: zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1997; *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX: zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 2000; *Kobieta i kultura czasu wolnego: zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 2001; *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, red. P. Perkowski, T. Stegner, Gdańsk 2009.

⁶ W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1996; A. Zielecki, *Role i funkcje podręcznika historii*, Rzeszów 1984; *Podręcznik historii – perspektywy modernizacji. Materiały konferencji naukowej w Poznaniu w 1993 r.*, red. M. Kujawska, Poznań 1994; *Przeszłość w szkole przyszłości. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej „Podręczniki historii dla szkoły XXI wieku”*. Częstochowa 20-22 V 1997, red. J. Walczak, A. Zielecki, Częstochowa 1997; M. Kujawska, *Problemy współczesnej edukacji historycznej*, Poznań 2001; J. Maternicki, *O nowy kształt edukacji historycznej*, Warszawa 1984, s. 66-80; J. Maternicki, *Edukacja historyczna młodzieży. Problemy i kontrowersje u progu XXI wieku*, Toruń 1998, s. 123-135; J. Maternicki, Cz. Majorek, A. Suchoński, *Dydaktyka historii*, Warszawa 1994, s. 342-354; D. Konieczka-Śliwińska, *Retoryka we współczesnych szkolnych podręcznikach historii*, Poznań 2001.

⁷ I. Nowacka, *Obraz kobiety w podręcznikach szkolnych*, „Nasza Praca” 1989, nr 6, s. 1-20; E. Kalinowska, *Wizerunki dziewczynek i chłopców, kobiet i mężczyzn w podręcznikach szkolnych*, [w:] *Portrety kobiet i mężczyzn w środkach masowego przekazu oraz podręcznikach szkolnych*, red. R. Siemieńska, Warszawa 1997, s. 115-125.

⁸ E. Nasalska, *Role kobiet w historii powojennej w podręcznikach polskich i niemieckich w latach dziewięćdziesiątych*, s. 153-164.

⁹ *Portrety kobiet i mężczyzn...*

¹⁰ J. Mazur, *Kobieta na kartach współczesnych podręczników historii*, [w:] *Historia, dydaktyka i media. Księga pamiątkowa poświęcona prof. Januszowi Rulce w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. B. Tarnowska, Bydgoszcz 2002, s. 235-246.

Mariola Hoszowska. Ostatnia z autorek przedmiotem analiz uczyniła opracowania wydane zarówno współcześnie, jak i w latach 1795-1918¹¹.

Jednym ze składników edukacji, a w tym również narracji podręcznikowych są stereotypy. Podobnie jak mity stały się one istotnym i ciągle poddawanych badaniom składnikiem edukacji oraz kultury. W literaturze historycznej zajęto się między innymi problematyką stereotypów w kształceniu, ich genezą, strukturą oraz pełnionymi funkcjami¹².

Przedmiotem badań w niniejszej pracy jest wizerunek kobiet w polskich podręcznikach i programach do nauczania historii dla szkół średnich z lat 1945-1999. Skoncentrowano się na tych elementach wizerunku kobiet, które mogą prowadzić do jego stereotypizacji. Podręczniki stanowią, często w sposób nieuświadomiony przez autora, projekcję społecznych stereotypów oraz przekonań na temat płci i ról społecznych związanych z płcią. Stereotypy i mity zawarte w treściach programowych i podręcznikowych pozwalają również zaobserwować przemiany, jakie zachodziły i zachodzą w oświacie, szczególnie w kontekście polityki państwa i władz oświatowych oraz przemian społecznych.

Podstawowym pytaniem stawianym w niniejszej pracy jest to, w jaki sposób autorzy podręczników prezentują kobiety, jakimi cechami je obdarzają, jakie role zostały im przypisane i wreszcie – czy podręczniki kształtują stereotyp kobiety, a jeśli tak, to jakiego rodzaju. Kwestia rozdzielenia treści w podręcznikach nie jest prosta. Oprócz treści „jawnych” pojawiają się również „ukryte”, które znalazły się tu jako efekt zamieszczanych tekstów, ilustracji mających na celu przekazanie zupełnie innych wartości – i to zagadnienie zostanie również podjęte w pracy. Nie było natomiast celem badanie rzetelności prezentowanych przez autorów faktów i konfrontowanie ich z materiałem źródłowym.

Metoda badawcza zastosowana w pracy to analiza i interpretacja treści zawartych w podręcznikach dziejów powszechnych i ojczytych dla szkoły polskiej stopnia średniego dopuszczonych do użytku szkolnego przez Ministerstwo Oświaty. Analizie zostały poddane podręczniki czteroletniego stopnia średniego wydane dla

¹¹ M. Hoszowska, *Kobiety w obrazie dziejów narodowych zreformowanej szkoły*, [w:] *Tradycja i mity w edukacji historycznej w dobie reformy*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, M. Ziółkowski, Toruń 2004, s. 251-264; tejsze, *Siła tradycji, presja życia. Kobiety w dawnych podręcznikach dziejów Polski (1795-1918)*, Rzeszów 2005; tejsze, *Kobiety w edukacji historycznej (komentarz do podręczników)*, „Wiadomości Historyczne” 2006, nr 4, s. 23-30.

¹² J. Maternicki, *Edukacja historyczna młodzieży...*; A. Zielecki, *Niebezpieczeństwo mitologizacji przełomów dziejowych w szkolnych narracjach historycznych*, [w:] *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Wrocław 15-18 września 1999 roku. Pamiętnik*, t. 1, Toruń 2001, s. 391-401; *Tradycja i mity w edukacji...*; G. Zalejko, *Stereotypy w myśleniu historyków*, [w:] *Podręcznik historii – perspektywy modernizacji...*, s. 32-38; J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1998; tegoż, *Mity w nauce historycznej oraz w nauczaniu historii*, [w:] *Nauczanie historii dziś. Zaszłości i oczekiwania*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1992; *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, red. J. Tazbir, Warszawa 1991; J. Eisler, *Mity i stereotypy w PRL*, „Wiadomości Historyczne” 2004, nr 2, s. 3-24.

jedenastoletniej szkoły ogólnokształcącej, a także podręczniki przeznaczone dla czteroletniego liceum ogólnokształcącego i liceum zawodowego, opublikowane w latach 1961-1989 i 1990-1999; podstawę źródłową poszerzyły również podręczniki dla uczniów techników oraz szkół zawodowych. Analizie zostały poddane wydania pierwsze oraz zmienione. Podstawą źródłową są nie tylko podręczniki, ale również materiały pomocnicze do nauczania historii autorów polskich i obcych przeznaczone dla uczniów oraz nauczycieli. Programy nauczania stanowią natomiast konieczne odniesienie, gdyż to one w znacznym stopniu wyznaczały, jakie treści znajdą się w podręcznikowych narracjach. Dzienniki Urzędowe Ministerstw służyły jako odnośniki wprowadzanych programów nauczania oraz wykazy podręczników dopuszczonych do użytku.

W części pracy poświęconej analizie treści podręczników został zastosowany układ problemowy, dlatego interpretacje danego opracowania są rozproszone na kilka elementów. Rozważania zostały podzielone na trzy bloki problemowe: związane z polityką, rodziną i społeczeństwem oraz szeroko rozumianą kulturą, sztuką, sportem i modą. Klasyfikacja nie jest zbyt precyzyjna, gdyż sfery życia, w których funkcjonuje człowiek, zachodzą na siebie i nie jest możliwe dokładne ich rozdzielanie. Podział ten ma jednak służyć głównie celom porządkowym.

Zastosowana cezura początkowa to rok 1945. Zakończenie II wojny światowej i odbudowa państwowości polskiej w zupełnie nowych warunkach ustrojowych spowodowały ogromne zmiany w systemie oświaty i treściach podręczników. Po przełomie 1989 roku dokonała się znacząca ewolucja zarówno w treściach edukacji historycznej, jak i na rynku podręczników. Pojawiło się kilkanaście oficyn wydawniczych oferujących nowe podręczniki. Należy jednak pamiętać, że owe opracowania nadal były oparte na programach, które powstały w początku lat dziewięćdziesiątych¹³. Rok 1999 stanowi natomiast o tyle ważną granicę, że od niego rozpoczęło się wdrażanie do polskich szkół reformy systemu oświaty i znaczącym zmianom uległa podstawa programowa kształcenia ogólnego, która zupełnie odmiennie rozłożyła akcenty w treściach historycznych nauczanych w szkołach.

Pierwszy rozdział pracy zawiera ogólny zarys uwarunkowań i przeobrażeń edukacji historycznej w latach 1945-1999. Ma ona naszkicować ogólne tendencje w szkolnictwie tego okresu oraz wskazać najważniejsze wytyczne władz oświatowych zawartych zarówno w ogólnych zarządzeniach dotyczących edukacji, jak i w programach nauczania historii. Wytyczne te, choć nie zawsze były realizowane w rzeczywistej pracy nauczyciela, znajdowały jednak odzwierciedlenie w treściach podręczników.

---

¹³ Z.T. Kozłowska, A. Syta, *Zmiany programów i podręczników szkolnych*, [w:] *Przełomy w historii...*, s. 409.

Rozdział drugi obejmuje przegląd współczesnych badań dotyczących stereotypów ogólnych, stereotypów płci oraz problematyki mitów i stereotypów historycznych. Jego celem jest wskazanie metody tworzenia stereotypów ogólnych oraz ich wpływu na sposób odbierania obrazu świata przez jednostkę. Część druga tego rozdziału ujmuje ustalenia na temat jednego tylko komponentu stereotypów ogólnych, jakim jest stereotyp kobiety. Wzorce kulturowe tworzone w ciągu wieków utrwaliły się w formie pewnego rodzaju schematów postrzegania roli kobiety w społeczeństwie. Jednym z nich jest tradycyjne przypisywanie kobietom ról matki, opiekunki domu i rodziny. Moim celem jest prześledzenie, w jaki sposób wzorzec ten został ustalony oraz jak był wykorzystywany między innymi w propagandzie politycznej państw socjalistycznych. Ostatnia część tego rozdziału zawiera ogólną charakterystykę problematyki tworzenia mitów i stereotypów historycznych ze szczególnym uwzględnieniem ich obecności w narracjach podręcznikowych.

Trzeci rozdział obejmuje rozważania wynikające z analizy podręczników pod kątem ukazywania w nich roli kobiety. W części pierwszej zostały zaprezentowane podręcznikowe wizerunki kobiet poruszających się w sferze polityki, życia publicznego oraz zawodowego. Są to zarówno sylwetki indywidualnych postaci, jak i portrety zbiorowe kobiet. Część druga to charakterystyka rodzajów kobiecej aktywności związanej z odgrywaniem roli matki, żony, córki oraz funkcjonowania pełniących te funkcje kobiet w społeczeństwie. W części trzeciej natomiast znalazły się prezentowane w podręcznikach obrazy kobiet działających w dziedzinie kultury, sztuki, edukacji, religii, mody oraz sportu. Celem było wychwycenie pewnych upowszechnianych przez autorów reguł prezentowania postaci kobiecych oraz zmian, jakie w podręcznikowym obrazie kobiet zachodziły podczas badanych 50 lat. Analiza ta miała również dać odpowiedź na pytanie, w jakich dziedzinach życia autorzy podręczników najchętniej umieszczają dziejowe bohaterki.

Niniejsza praca nie rości sobie pretensji do wyczerpania tematu. Pełne rozpoznanie omawianych zagadnień wymaga dalszych studiów; z pewnością wartościowe byłoby zbadanie wizerunków kobiet w podręcznikach dla szkół stopnia podstawowego oraz podręcznikach wiedzy o Polsce i świecie współczesnym, a także funkcjonowania propagandowego wizerunku kobiety w PRL-u. Również nowe podręczniki wydane po roku 1999 przynoszą niezwykle ciekawy materiał do badania stereotypów płci¹⁴.

¹⁴ Zob. m.in. *Tradycja i mity...*; M. Szymczak, *Królowe, bohaterki, święte – portrety kobiet średniowiecza i renesansu na kartach powojennych podręczników historii*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia: ideologia, historia a społeczeństwo: księga poświęcona pamięci Profesora Wojciecha Pelta*, red. J. Dudek, D. Janiszewska, U. Świdorska-Włodarczyk, Zielona Góra 2005, s. 47-52; też, *Obraz kobiet we współczesnych polskich podręcznikach historii do nauczania w liceum*, [w:] *Problematika sociálních skupin ve výuce společenskovedních předmětů: Sborník příspěvků z mezinárodní konference*, Brno 2006, s. 180-186.

Kończąc wstępne uwagi, pragnę serdecznie podziękować za naukową opiekę i wielką życzliwość prof. dr. hab. Tomaszowi Jaworskiemu. Bardzo serdecznie dziękuję za cenne uwagi i rady prof. dr hab. Grażynie Pańko oraz prof. dr. hab. Bohdanowi Halczakowi. Osobne podziękowania kieruję do moich Rodziców oraz Ani, którzy zawsze służyli mi pomocą i wsparciem.